

Evolució del poble gitano i reptes de futur

Evolución del pueblo gitano y retos de futuro

*Como introducción a este monográfico, nos planteamos la conveniencia de echar una primera ojeada que nos diera perspectiva sobre cuáles han sido los cambios fundamentales en el pueblo gitano los últimos veinte años. A la vez, parecía interesante identificar cuáles son los nuevos retos para el futuro inmediato. Para hacer esta primera exploración decidimos entrevistar a los representantes de tres entidades suficientemente significativas. Los entrevistados son el Sr. Juan de Dios Ramírez Heredia, de la **Unión Romani**, el Sr. Domingo Jiménez, de la **Fundació Pere Closa** y el Sr. Manuel Heredia, de la **Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya (FAGiC)**.*

Evolution of the Gypsy people and future challenges

*The introduction to this monographic analysis weighs the option of taking an initial overview to gain insight on the essential changes in the Gypsy people over the past 20 years. Likewise, it seemed opportune to identify the new challenges emerging in the immediate future. For this initial examination, it was decided to interview representatives from three significant organisations. The subjects are Juan de Dios Ramírez Heredia, of **Unión Romani**, Domingo Jiménez, of the **Fundació Pere Closa**, and Manuel Heredia, from **Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya (FAGiC)**.*

Palabras clave

Cultura gitana, Educación, Igualdad social, Marginalidad, Mercado laboral, Movimiento asociativo, Política social

Keywords

Gypsy culture, Education, Social equality, Marginalisation, Job market, Associative movement, Social policy

Autors: Juan de Dios Ramírez Heredia, Manuel Heredia, Domingo Jiménez

Article: Evolució del poble gitano i reptes de futur

Referència: Educació Social, núm. 24, pp. 10-21

Adreça professional: Juan de Dios Ramírez Heredia,
president de la **Unió Romani**
Tel. 934 127 745, u-romani@pangea.org
Manuel Heredia, **FEGIC (Federació d'associacions gitanes de Catalunya)**
Tel. 933 051 071/ 933 140 030, fagicat@teleline.es
Domingo Jiménez, president de la fundació **Pere Closa**
Tel. 933 893 341, f.p.c.@terra.es

Evolució del poble gitano i reptes de futur

Abans de començar aquest monogràfic, ens vam plantejar la conveniència de fer una primera mirada que ens donés perspectiva sobre quins han estat els canvis fonamentals en el poble gitano els darrers vint anys. A la vegada, semblava interessant identificar quins són els nous reptes per al futur immediat.

Per tal de fer aquesta primera exploració vam decidir entrevistar els representats de tres entitats prou significatives. Els entrevistats són el Sr. Juan de Dios Ramírez Heredia, de la **Unió Romaní**, el Sr. Domingo Jiménez, de la **Fundació Pere Closa** i el Sr. Manuel Heredia, de la **Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya** (FAGiC).

Unió Romaní

La Unió Romaní és una organització no governamental, de caràcter no lucratiu, dedicada a la defensa de la comunitat gitana. Té com a àmbit de treball el territori espanyol i participa amb la **Unió Romaní Internacional** en les activitats que persegueixen el reconeixement de la cultura del poble gitano com un valor de la cultura universal.

La Unió Romaní és una federació d'associacions gitanes espanyoles fundada el 1986. Els seus principals objectius són: la promoció social i cultural del poble gitano; la promoció i ajuda a les associacions; l'estudi i foment de la cultura, la llengua, la història i els costums gitanos; la potenciació de les relacions internacionals amb altres associacions; i l'eliminació de qualsevol forma de racisme o marginació.

Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya

La Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya és una organització sense ànim de lucre que aglutina associacions gitanes de tot Catalunya, i es crea l'any 1991.

El seu objectiu és defensar i promoure els drets i la cultura del poble gitano a Catalunya.

La Federació es una entitat autònoma i representativa del col·lectiu gitano. Assumeix el paper d'interlocutor amb l'Administració pública per tal de gestionar els plans i actuacions de caràcter general i per a informar de la situació i les activitats que realitzen altres federacions i associacions en l'àmbit nacional i europeu.

Fundació Pere Closa

La Fundació Pere Closa és una entitat gitana, d'àmbit autonòmic, que té com a objectius aconseguir que la població gitana que viu a Catalunya tingui l'oportunitat de situar-se en igualtat de condicions formatives a la resta de la població, vetllar per la imatge positiva del poble gitano i preservar el seu llegat cultural a Catalunya, tot donant-lo a conèixer a la resta de la societat catalana.

Qüestionari

A continuació presentem cadascuna de les preguntes, acompanyades amb les respostes dels tres representants.

Quins han estat els principals reptes els darrers 25 anys per al poble gitano?

Unió Romani (UR)

Durant els últims anys la situació dels gitanos ha canviat considerablement. Tot i això, hi ha una sèrie de desafiaments que han estat presents al llarg de tot aquest temps. Des del meu punt de vista els més importants han estat:

- Aconseguir l'escolarització dels nens gitanos. Ha estat necessari un procés de conscienciació de les famílies sobre la importància de l'educació dels fills per a la seva promoció en un futur. Només amb l'educació i la formació necessàries les noves generacions podran gaudir d'una veritable igualtat d'oportunitats en tots els camps de la vida diària. A més, així s'aconseguirà la promoció del mateix poble gitano en el seu conjunt.

- Les dones gitanes han estat, segurament, les grans protagonistes dels canvis ocorreguts dins del poble gitano en els últims anys. Han avançat en el seu desenvolupament individual i col·lectiu, tan dins de la mateixa comunitat gitana com en el conjunt de la societat majoritària. La formació i l'accés al mercat laboral han estat els instruments que han propiciat aquesta transformació. També cal destacar que, en molts casos, el paper *tradicional* de les dones gitanes com a transmissores de la cultura i els hàbits dins de la família ha permès que aquests canvis es traslladessin a la resta dels membres del grup familiar.

- Un altre element fonamental per a entendre l'evolució del poble gitano dels darrers anys ha estat el moviment associatiu. La creació d'una completa xarxa d'associacions gitanes ha permès treballar activament per al desenvolupament i la promoció del poble gitano, així com per a la consecució de la igualtat d'oportunitats en tots els aspectes de la vida quotidiana (habitatge, treball, sanitat...). En aquest camp cal destacar l'important paper que han exercit, aquí també, les associacions de dones gitanes, com a mostra de l'evolució que hem comentat anteriorment. Finalment, i com a mostra de la rellevància que ha adquirit l'associacionisme dins de la nostra comunitat, cal esmentar que fins i tot existeixen associacions d'universitaris gitanos, cosa impensable no fa gaire temps.

Les dones gitanes han estat, segurament, les grans protagonistes dels canvis ocorreguts dins del poble gitano en els últims anys

- Per a la promoció real d'un poble són necessaris un grup de persones, reconegudes i respectades, que serveixi com a mirall i punt de referència per a la resta dels gitanos. Durant aquests últims anys, i molt lligat al moviment associatiu, han anat apareixen persones que, amb més o menys transcendència, han anat realitzant aquesta funció.

- És fonamental, segons el meu parer, netejar la imatge que la societat majoritària té del poble gitano en general. Al llarg de la història, tot allò desconegut ha estat víctima dels estereotips i els prejudicis més salvatges. I quan una cosa ve de tan lluny és molt difícil canviar-la. Tanmateix, la nostra gran lluita ha de ser aconseguir que la gent, quan vegi un gitano, no vegi un lladre, un captaire o un folklòric, sinó una persona amb una identitat pròpia. En aquest sentit, no podem baixar la guàrdia i hem de seguir treballant per tal que no s'estableixin falsos sinònims, com l'equivalència entre cultura gitana i marginalitat. El treball en aquest camp ha estat constant i, per això, hem de seguir insistint per a què les persones creadores d'opinió tinguin les dades necessàries per a poder parlar amb coneixement de causa.

- Cal tenir en compte que la situació dels gitanos fa vint-i-cinc anys era diferent a l'actual, i que en aquells moments proliferaven els assentaments i

els poblats de barraques. Per aquesta raó, acabar amb el barraquisme i aconseguir que els gitanos poguessin disposar d'un habitatge amb les mínimes condicions de vida es va convertir en un dels objectius principals del nostre poble. Els avenços aconseguits en aquest temps han estat molt significatius, tot i que la solució que va ser vàlida fa vint-i-cinc anys presenta actualment uns dèficits que cal corregir, com per exemple els barris gueto que es van crear a la perifèria de les grans ciutats.

- Finalment, és bàsic per a l'existència de qualsevol poble o comunitat el manteniment de la seva pròpia identitat. Per això, la recuperació i la difusió dels nostres costums, tradició i llengua han estat fonamentals per a mantenir la pròpia cultura sense caure en l'exclusió o l'aïllament.

Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya (FAGiC)

Fomentar l'associacionisme gitano. Intentar fer la unió dels gitanos en una política comuna en defensa del nostre poble.

Procurar el màxim nombre de joves gitanos/es en la formació.

Fundació Pere Closa (FPC)

Crec que hem passat per una fase de normalització, d'encetar debats més que no pas d'assolir acords, de plantejar qüestions més que de resoldre-les. Evidentment, s'han fet moltes passes. La més important, la creació del moviment associatiu gitano. Gràcies a ell, els gitanos i gitanes tenim una plataforma per exposar els nostres problemes i reivindicar els nostres drets: de dir qui som, més enllà dels estereotips. De fet, en la lluita contra el racisme s'ha avançat. Tot i això, pel que fa al ple accés de la nostra gent a tots els àmbits de decisió de la societat, els resultats són més irregulars. Iniciatives com el Pla de Desenvolupament Gitano, a escala espanyola, han ajudat a millorar molt les condicions de vida des de 1988. També es pretén el mateix amb el Pla Interdepartamental d'Inclusió per al Poble Gitano a Catalunya, que entrarà en vigor a la nova legislatura. Però cal un canvi de mentalitat: programes que difonguin la nostra cultura als mitjans de comunicació públics o plans d'inserció laboral que contemplin el fet diferencial dels nostres costums, entre molts d'altres. I això suposa, també, una evolució dintre del mateix moviment associatiu gitano, caracteritzat per una diversificació de les fonts d'ingressos, una optimització de la gestió i una renovació dels càrrecs directius, encaminats sobretot a tenir més independència i eficàcia.

Quins són els debats fonamentals actualment? Quines són les noves necessitats?

UR

Lamentablement, els debats segueixen sent els mateixos que els esmentats a la pregunta anterior, ja que encara no s'ha aconseguit superar-los. És evident que s'ha avançat considerablement en tots aquests camps, però encara queda molta feina per fer.

Fa aproximadament cinc anys, van començar a arribar a Espanya grups de gitanos romanesos. Les seves pobres condicions de vida han fet que, en molts casos, hagin hagut de recórrer a la mendicitat per a poder sobreviure. Això ha danyat la imatge que la població majoritària té dels gitanos, ja que no estableix grans diferències entre els uns i els altres. Per aquesta raó, cal iniciar un procés per a netejar la imatge d'aquestes persones, així com treballar intensament per a la seva adaptació a la societat. Un factor clau per a aconseguir aquest objectiu és la cooperació internacional, ja que cal enfocar aquest tema des d'una perspectiva global.

Pel que fa a les necessitats, es podrien resumir en les següents:

- Perllongar l'escolarització dels nens gitanos més enllà de l'Educació Primària. Actualment un gran nombre d'alumnes gitanos no fan el pas a l'Educació Secundària Obligatoria.
- Combatre l'absentisme escolar. No n'hi ha prou amb matricular-se a l'escola, cal aconseguir una assistència continuada.
- Fomentar el reciclatge laboral. És necessari formar als treballadors gitanos en camps com, per exemple, les noves tecnologies.
- Donar opcions reals a tots aquells gitanos que treballen en oficis en recessió. En aquests moments, una de les activitats més freqüents és la venda ambulante, però la pressió fiscal i les polítiques dels Ajuntaments estan dificultant enormement l'exercici d'aquesta professió. Aquest és un dels sectors per als que s'hauria de buscar una nova alternativa.
- Aconseguir que la cultura gitana tingui una presència en el currículum escolar, per a fomentar el coneixement mutu entre els alumnes de diferents cultures i que els escolars gitanos sentin l'escola com a pròpia.

FAGiC

Des de FAGiC ens plantejem que les organitzacions gitanes han de ser les responsables del nostre canvi i la situació actual en la societat. Intentar que les organitzacions gitanes no siguin empreses de serveis de l'Administració.

Una organització gitana ha d'estar formada per una Junta Directiva d'homes i dones. Però el que no pot ser és que en una associació anomenada *gitana*, el President no sigui gitano...

Necessitats: Fomentar la participació en la política gitana d'homes i dones.

FPC

La llengua o la bandera són símbols identificadors d'un poble, d'una cultura. Mentre que la bandera ha estat acceptada com a pròpia per la major part dels gitanos espanyols, la llengua obre un debat interessant sobre quin vehicle d'expressió hem de potenciar. El *romano* estàndard és la llengua amb la qual s'entenen la major part dels gitanos europeus. Contràriament, molts gitanos espanyols no la reconeixen com a seva i opten per impulsar l'ús del caló (incorporació de vocabulari gitano en l'estructura gramatical de les diferents llengües peninsulars). Molts altres, s'inclinen pel *Romanó-Kaló*, un camí intermedi heterodox que busca legitimitat i normativa lingüística pròpia al mateix temps.

Però el nostre
repte més
important és que
els mateixos
gitanos
acceptem que és
possible seguir
sent gitanos,
assumint, al
mateix temps, la
nostra diversitat
interna

La societat majoritària veu el poble gitano com a un tot uniforme. No obstant això, som un poble divers, tret que ha de reconèixer la resta de la societat.

Però el nostre repte més important és que els mateixos gitanos acceptem que és possible seguir sent gitanos, assumint, al mateix temps, la nostra diversitat interna.

A vegades se'ns acusa d'una excessiva proliferació d'associacions i entitats gitanes i, en conseqüència, de falta d'unitat. Crec que això es deu a una lògica fugida de la uniformitat i a un raonable reconeixement de diferències de posicionaments polítics, socials i culturals.

Els gitanos hem d'acceptar el desafiament que ens brinda la societat de l'aprenentatge i de la informació. No podem quedar-nos al marge d'aquesta evolució-revolució social perquè correm el perill d'endinsar-nos encara més en el terreny de l'anomia social. Els toca a les generacions més joves, homes

i dones junts, implicar-se de ple en el procés de formació que els permeti un desenvolupament personal i professional harmoniós. És cert que hem d'apostar perquè els nostres joves puguin obrir-se camí, individualment, en el món laboral i professional. Però també hem de ser conscients que el nostre poble necessita líders formats que siguin capaços de ser capdavanters del poble gitano en la participació política, social, cultural, artística...

Quines iniciatives haurien d'estar presents avui dia en les polítiques socials?

UR

Des del meu punt de vista, les polítiques socials s'haurien d'encaminar en dues direccions molt clares. Per una banda, en potenciar la mediació intercultural com a mètode, no només per a resoldre possibles conflictes, sinó principalment per a fer de pont entre persones i/o institucions.

En segon lloc, és necessari adequar i aprofitar tots els recursos que ofereixen els diversos serveis socials per tal d'aconseguir la formació que, posteriorment, faciliti la inserció laboral dels gitanos que ho necessitin. Una mostra de l'adaptació que cal fer en aquest camp la trobem en els actuals cursos del PIRMI.

FAGiC

S'hauria de tenir en compte no encasellar tots els gitanos amb Serveis Socials i tractar des de Serveis Socials la problemàtica tal com és. Perquè els gitanos no són tots beneficiaris de Serveis Socials, però, la política social engloba la temàtica del poble gitano en Serveis Socials.

Realitzar un pla interdepartamental amb el mateix rang que els que ja existeixen, com el de la tercera edat, etc. i que depengui directament de Presidencial.

Tot allò que es faci a favor del poble gitano s'ha d'iniciar des d'una perspectiva integral. Falta visió de conjunt

FPC

Penso que tot allò que es faci a favor del poble gitano s'ha d'iniciar des d'una perspectiva integral. Falta visió de conjunt. Per exemple, com es pot intervenir

amb els infants i els joves a l'escola, si les famílies no tenen resolt el seu encaix en el món laboral? S'han d'impulsar estratègies d'inserció laboral, s'han de formar mediadors, elaborar materials pedagògics, crear mitjans de comunicació propis, fomentar la presència de gitanos a les institucions, sota el paraigua d'un òrgan comú de coordinació dins el qual siguem presents les organitzacions gitanes. El nostre programa *Siklavipen Savorença*, que pretén l'èxit escolar de l'alumnat gitano a través de l'optimització de la relació que es produeix entre els nens i els joves gitanos, les famílies, els centres educatius i l'entorn, n'és un exemple.

Com s'expressa i com es legitima el poble dins d'una societat multicultural?

UR

Ser gitano és sentir-se gitano, ser partícip d'un sistema de valors que impregna tot el cos i que condiciona la percepció exterior sobre la base d'una cultura mil·lenària. La lluita de la comunitat gitana per a gaudir íntegrament dels seus drets ciutadans té múltiples vessants que van, des de l'exigència que se'ns respecti i accepti com som, portadors d'aquesta cultura mil·lenària i amos del nostre propi destí col·lectiu, fins a les reivindicacions més urgents, que fan referència a la conquesta dels mitjans indispensables per a viure amb dignitat.

Els gitanos som ciutadans espanyols i, com a tals, hem de ser part activa del destí del nostre país. La Constitució del 78 és el marc d'entesa de tots els espanyols i amb el nostre esforç hem de col·laborar en el seu desenvolupament, però fent prevaler també els nostres drets. La Constitució del 78 és tan nostra com de qualsevol altre ciutadà i la nostra participació en la construcció de l'Estat ha de ser cada cop més plena i responsable. No desitgem esdevenir subjectes passius en la formació de les diferents administracions. Volem tenir el lloc de responsabilitat compartida que ens correspon amb la resta de ciutadans d'aquest país perquè, només a través del compromís polític, és possible la solució dels nostres problemes.

Els gitanos hem d'accedir als òrgans de decisió que fan possible la gestió de l'Estat. El compromís polític dona vida als pobles, anima els seus components i contribueix a la solució dels nostres problemes. L'activitat política també és responsabilitat i dret nostres. Hem deixat enrere els temps en què, des de la ingenuïtat, molts gitanos afirmaven que "la política era cosa de *gadyè*". L'experiència ens ha ensenyat que la diferència ens deixa en mans d'altres i ens converteix en subjectes passius del que els altres decideixin per nosaltres.

L'experiència ens ha ensenyat que la diferència ens deixa en mans d'altres i ens converteix en subjectes passius del que els altres decideixin per nosaltres

Els partits polítics han d'entendre igualment que la participació dels gitanos en el compromís polític s'ha d'assumir amb la solidaritat suficient per a afavorir que hi hagi gitanos en els òrgans de decisió de l'Estat. Les minories ètniques tenen més esperança en els governants si hi estan a prop i ja ha arribat l'hora que els gitanos formats aportin la seva visió de les coses a l'hora de decidir.

Un Estat progressista i plural ha de donar joc i possibilitats d'acció social i cultural a les associacions que pertanyen al mateix poble i que representen interessos legítims del patrimoni comú del país.

Ara bé, a Espanya no hi ha més representació legítima dels col·lectius que la que atorguen les urnes. Els gitanos ens hi hem d'acostumar perquè això és bo i democràtic. La raó no ha d'estar sempre al costat del més valent, del més fort, del que més crida o del que més surt als mitjans de comunicació social. Els representants de les associacions haurien d'acostumar-se a no parlar tant "en nom dels gitanos", sinó en nom de la seva associació perquè d'altres gitanos, amb dret legítim, poden opinar de manera diferent.

FAGiC

Són molts els historiadors i antropòlegs que reafirmen la condició de que els gitanos som un poble; per tant, mentre que els polítics d'aquest país no reconeguin culturalment el poble gitano i no ens donin el necessari per a poder divulgar la cultura del nostre poble, estem donant una imatge que veritablement no correspon als gitanos, perquè delinqüent, pobre, lladre, etc. no és sinònim de gitano. Els mitjans de comunicació fins ara han fomentat aquesta imatge i no el que és ser gitano.

FPC

El poble gitano ha sabut adaptar-se als canvis socials i, al mateix temps, mantenir-se fidel als trets culturals que li donen una identitat pròpia. Però això no és una tasca fàcil. Posem un exemple: tradicionalment, de l'educació dels fills se n'ha fet càrrec la família mateixa. Delegar aquesta funció en altres, l'escola, que té valors culturals diferents, provoca en les famílies gitanes, com a mínim, una certa desconfiança i inseguretat. Malgrat això, els gitanos opten per l'escolarització dels seus fills.

No obstant, sota el meu punt de vista, moltes persones que no són gitanes i que no entenen la cultura gitana, no accepten aquests dubtes o contradiccions raonables d'un poble que lluita per la seva supervivència cultural.

Els gitanos necessitem la comprensió i la solidaritat de les persones que ens envolten. Que ningú s'esveri o es porti les mans al cap perquè creiem que reconèixer les diferències culturals ens conduirà a una veritable igualtat social. Però no només és necessari aquest canvi d'actitud dels nostres conciutadans, també urgeix una resposta política que legítimi la nostra identitat cultural.

Vivim en una societat multicultural que ajuda la descentració, que afavoreix l'alteritat, i que, per tant, promou la convivència i el diàleg intercultural. És un bon moment perquè es produeixi un apropament bidireccional entre el poble gitano i la societat majoritària. Com deia Ortega y Gasset: "hay que tener una mente hospitalaria".

Quines són les aportacions que fa i que pot fer, en un futur, el Poble gitano a la societat?

UR

Les aportacions que fa i que pot fer el poble gitano a la societat majoritària van molt lligades a la seva tradició. Es tracta de l'exportació d'uns valors que per als gitanos tenen una importància fonamental.

El primer d'aquests aspectes és el valor de la família. Per als gitanos, la família té un sentit molt més ampli i estableix un sistema de relacions que va més enllà de la família nuclear. Aquestes relacions, a més, tenen un major grau de profunditat, perfectament transferible a la resta de la societat.

En aquesta línia, també cal parlar del respecte a la gent gran que, per a nosaltres, representen el llegat cultural del nostre poble. Per això, mereixen un respecte, ja que són el nostre referent més proper a la història i a la tradició dels nostres avantpassats. En canvi, entre la societat majoritària, aquesta relació s'ha anat perdent i, en aquests moments, és molt més distant. Per aquest motiu, caldria fer un esforç per a recuperar-la.

La tenacitat del poble gitano per a mantenir allò que considera seu, i no m'estic referint a aspectes materials, ha fet que actualment puguem seguir parlant de

poble i cultura gitana. Potser, la resta de cultures *en perill* podrien prendre com a exemple aquest afany per conservar els seus trets característics.

FAGiC

Tota cultura aporta alguna cosa a la societat. S'ha de destacar del poble gitano els seus valors com el respecte als ancians i difunts, també l'amor a la família.

Permeteu-me que, com a gitano, li tiri flors jo mateix al meu poble.

Els gitanos/es tenim la capacitat d'abocar-nos molt en el que fem; s'ha demostrat que els millors toreros eren gitanos, també els millors *cantaores* i guitarristes. Però també ens han de donar l'oportunitat de poder ser bons metges, mestres d'escola, paletes, mecànics, etc.

S'ha de destacar del poble gitano els seus valors com el respecte als ancians i difunts, també l'amor a la família

FPC

La família sempre ha estat la base de l'organització social del poble gitano. La nostra concepció de família extensa conjuntament amb el nostre sentit de solidaritat han impedit que els gitanos hàgim caigut en una marginació absoluta. El paper de l'ancià a la família i al grup és de vital importància. Com que la nostra cultura és àgrafa, tota la saviesa —no escrita— es concentra en la nostra ancianitat. Al mateix temps, els nostres avis són fonamentals en la presa de decisions. Aquest rol que exerceixen és rellevant en una societat que no els té en compte.

La nostra concepció de família ens condueix a la idea de grup. Creixem en grup; això contrasta amb l'excessiu individualisme que impera en la societat majoritària. Sembla que en el nostre inconscient resta el significat de poble *rom*, poble d'homes lliures. Aquella recerca de llibertat es fon amb la biofília per tenir un sentit intens de la vida i una concepció diferent del treball (treballem per a viure i no vivim per a treballar).

Crec que ser una cultura àgrafa és més significatiu del que sembla. Hem recorregut tradicionalment a la paraula, als gestos, a les mirades. Sense saber-ho o sense pretendre-ho, hem desenvolupat la nostra comunicació verbal i la no verbal. En els temps que vivim, l'escriptura i l'ordinador han substituït la paraula i hem de reconèixer que, abans que tot, són intermediaris de la comunicació: són el tamís del que sentim o del que pensem.